

Кравчик М. Б.,
кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ

FEATURES OF CONFESSİON OF MARRIAGE INVALID

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань, пов'язаних із визнанням шлюбу недійсним за законодавством України, Англії. Проведено аналіз поглядів різних науковців на проблемні питання недійсності шлюбу, а також запропоновано шляхи вдосконалення законодавчого регулювання недійсності шлюбу.

Ключові слова: шлюб, подружжя, визнання шлюбу недійсним, припинення шлюбу.

Стаття посвящена исследованию проблемных вопросов, связанных с признанием брака недействительным по законодательству Украины, Англии. Проведен анализ взглядов разных научных работников на проблемные вопросы недействительности брака, а также предложены пути совершенствования законодательной регуляции недействительности брака.

Ключевые слова: брак, супруги, признание брака недействительным, прекращение брака.

The article is sanctified to research of problem questions of related to confession of marriage invalid on the legislation of Ukraine, England. The analysis of looks of different scientists is conducted on problem questions of unreality of marriage, and also the ways of perfection of the legislative adjusting of unreality of marriage are offered.

Key words: marriage, married couples, confession of marriage invalid, stopping of marriage.

Постановка проблеми. У галузі сімейного права правники-науковці не дотримуються однієї думки щодо юридичної природи недійсності шлюбу, відсутня також єдина правова концепція цього поняття. Це призводить до труднощів у тлумаченні норм сімейного законодавства, помилок у судовій практиці та руйнування сімейних правовідносин. Інститут недійсності шлюбу став предметом дослідження науковців у галузі сімейного права для якісного застосування механізму реалізації норм, які передбачають визнання шлюбу недійсним та санкцію за порушення умов укладення шлюбу.

Стан дослідження. На науковому рівні окреслюється коло проблемних питань щодо визначення поняття недійсності шлюбу та врегулювання правовідносин стосовно недійсності шлюбу. Досить складно зазначити методологічно вивірені позиції щодо цієї проблеми. Тому нині здається вкрай важливим дослідження становлення інституту недійсності шлюбу. Врегулювання на законодавчому рівні питань, пов'язаних із визнанням шлюбу недійсним, сьогодні актуальне.

У результаті аналізу сімейного законодавства України можна дійти висновку, що через складність це питання не вивчено в повному обсязі. Отже, проблема визнання шлюбу недійсним потребує додаткового дослідження, а законодавство України – вдосконалення.

Метою статті є дослідження інституту недійсності шлюбу, становлення правової природи всіх видів недійсного шлюбу, вивчення підстав та порядку визнання шлюбу недійсним, аналіз наявних пропозицій щодо правового регулювання сімейних відносин і формування власного погляду на проблему.

Виклад основного матеріалу. У житті кожного суспільства родина є важливим соціальним інститутом, в основу якого покладена система шлюбних, родинних, правових, моральних, психологічних

зв'язків між людьми. Розвиток країни залежить від створення здорової сім'ї, тому сімейне законодавство покликане врегульовувати сімейні відносини, а також має спрямовувати законодавчі норми на захист прав та інтересів учасників шлюбних відносин під час їх перебування в шлюбі та після його розривання, запобігати укладенню шлюбів, які в майбутньому можуть бути визнані недійсними.

Оскільки основа сім'ї – шлюб, правові засади зміцнення сім'ї встановлюються саме нормами, які регулюють порядок укладення шлюбу, встановлення обсягу особистих немайнових та майнових прав та обов'язків подружжя, порядок припинення шлюбу та визнання його недійсним. Незважаючи на те, що перші дві групи норм спрямовані на регулювання відносин щодо створення та функціонування сім'ї, а інші дві – відносин щодо її припинення, всі вони ґрунтуються на засадах справедливості, розумності, добросовісності, сприяння зміцненню та збереженню шлюбу та сім'ї.

Аналіз наявних наукових досліджень у галузі сімейного права дозволяє зробити висновок, що правове регулювання правовідносин стосовно недійсності шлюбу має характерні особливості. Норми, які регулюють порядок, підстави та наслідки визнання шлюбу недійсним, становлять окремий інститут сімейного права України. Значення належного регулювання недійсності шлюбу підвищується з ухваленням Верховною Радою України 10 січня 2002 р. Сімейного кодексу України, який набрав чинності 1 січня 2004 р. У зв'язку із цим інститут недійсного шлюбу зазнав істотних змін, поповнився багатьма новелами, які потребують подальшого вивчення та глибоких досліджень.

Проблемам правового регулювання недійсності шлюбу присвячені праці вітчизняних і закордонних учених, а саме: З.В. Ромовської [5], О.В. Дзері [6], М.М. Дякович [4], С.М. Лепех [8], Ю.О. Заіки [9],

С.Я. Фурси [11], Ю.С. Червоного [7], В.А. Рясенцева [10], В.Ю. Єсько [12], І.В. Жилінкової [13], О.В. Молдован [17], О.І. Сафончик [18], В.І. Борисової [19], І.В. Апопій [16], О.Ю. Бикової [15], І.Я. Верес [14] та інших.

У результаті аналізу наукових досліджень у галузі сімейного права можна зробити висновок, що правове регулювання правовідносин недійсності шлюбу має деякі особливості.

Інститут недійсного шлюбу малодосліджений з погляду історії формування та розвитку. Його складно вивчати через відсутність передходжерел, які за часів Радянського Союзу знищенні як «пам'ятки буржуазного права» або просто через плин часу були втрачені.

Перші свідчення про нікчемні шлюби містяться в Римському праві. За законом шлюб допускається тільки за певних умов. Відсутність таких чи інших умов була перешкодою для укладення шлюбу, якщо ж шлюб всупереч вимогам законів був укладений, то він вважався нікчемним.

Із введенням у Київській Русі християнства встановлюються такі принципи сімейного права, як моногамія, утрудненість розлучення, безправність позашлюбних дітей, жорстокі покарання за позашлюбні зв'язки.

У сімейно-правовій літературі трапляються різноманітні визначення недійсного шлюбу, але найчастіше це поняття розкривається через поняття «шлюб». Тому дати визначення недійсного шлюбу неможливо без його співвідношення із поняттям «шлюб». Визначення шлюбу, яке міститься в ст. 21 Сімейного кодексу України, також ґрунтуються на понятті шлюбу як сімейного союзу чоловіка і жінки, зареєстрованого законним порядком (в органі державної реєстрації актів цивільного стану) [1].

У науковій і навчальній літературі припинення шлюбу визначається як припинення правовідносин між подружжям на майбутнє, які виникли на підставі зареєстрованого дійсного шлюбу на підставі юридичних фактів. Варто розрізняти «припинення шлюбу» та «недійсність шлюбу». Ці два поняття цілком самостійні. Так, недійсний шлюб не породжує жодних правових наслідків із моменту його виникнення, а із припиненням шлюбу правовідносини припиняються на майбутнє. Одночасно припиняється лише дійсний шлюб. В англійському законодавстві закріплена правова позиція, яка полягає в тому, що в разі припинення шлюбу припиняється внаслідок певної поведінки одного чи обох із подружжя, а за недійсності шлюб ліквідується через фундаментальні перешкоди для наявності такого шлюбу [20].

Сімейний кодекс України (далі – СКУ) містить три різні категорії недійсного шлюбу: шлюб, який є недійсним (ст. 39 СКУ); шлюб, який може визнатися недійсним за рішенням суду (ст. 41 СКУ); шлюб, який визнається недійсним за рішенням суду (ст. 40 СКУ). За логікою законодавця, залежно від того, які саме умови вступу в шлюб порушені, шлюб є недійсним через сам факт його укладення з порушенням цих умов або, крім порушення

встановлених законом умов, необхідне визнання шлюбу недійсним.

Згода жінки та чоловіка на укладення шлюбу має відповісти певним вимогам. Згода має бути вільною, взаємною, свідомою, спрямованою на встановлення шлюбних відносин, усі вказані елементи добровільності наявні під час укладення шлюбу, дійсність якого презумується. Якщо зміст добровільності шлюбу позбавляється якогось елемента, наслідком стане недійсність шлюбу або визнання його недійсним за рішенням суду.

Щоб застосування будь-якого виду насильства було підставою для визнання шлюбу недійсним за рішенням суду, воно повинно мати низку обов'язкових ознак, а саме:

- насильство може бути застосоване як іншим нареченим, так і сторонніми особами;
- метою вчинення насильства може бути саме примушення особи до вступу в шлюб;
- особа, яка зазнає насильства, має розуміти мету його застосування до неї.

Лише за наявності цих умов можна вважати застосування до одного з наречених насильства підставою для визнання шлюбу недійсним за рішенням суду.

Заборона на шлюб між усиновлювачем і усиновленим (ч. 5 ст. 26 СКУ) пояснюється, на нашу думку, тим, що сутність усиновлення полягає у створенні відносин батьківства, що й закріплено в ст. 207 Сімейного кодексу України: усиновлення є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина. Заборона укладення таких шлюбів належить до моральних, адже між цими особами за погодженням встановлюється такі ж стосунки, як між батьками та дітьми. Отже, укладення шлюбу між усиновленим і усиновлювачем не буде відповідати ні меті усиновлення, ні визначенім моральним принципам суспільства. Шлюб між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною можливий лише в разі скасування усиновлення. Законодавство Англії забороняє такі шлюби взагалі.

У ч. 2 ст. 285 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) коло осіб, які мають право на таку інформацію, обмежується тільки самою особою, батьками (усиновлювачами), опікуном та піклувальником дитини чи підопічного. Всі інші особи, зокрема й наречені, не мають права на інформацію про стан здоров'я іншого нареченого. З метою узгодження норм ст. 30 СКУ та ст. 285 ЦКУ пропонуємо ч. 2 ст. 285 ЦКУ викласти в такій редакції: «Батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на інформацію про стан здоров'я дитини або підопічного, а також наречені, які пройшли медичне обстеження, мають право бути обіznаними про стан здоров'я один одного». Такою нормою також варто доповнити ч. 2 ст. 39 Основ законодавства України про охорону здоров'я.

Ткож наявна сеперечність між ч. 5 ст. 30 та п. 3 ч. 1 ст. 41 СКУ стосовно підстав для визнання шлюбу недійсним. Це пояснюється тим, що в ст. 30 СКУ внесено зміни Законом України від 22 грудня 2006 р. № 524–V «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України». У зв'язку із цим згадана норма діє в оновленій редакції [3]. Проте законода-

вець не взяв до уваги, що положення ч. 5 ст. 30 має відповідати положенню п. 3 ч. 1 ст. 41 СКУ. З огляду на те, що ст. 30 СКУ змінена Законом, ухваленим пізніше, шлюб може бути визнаний недійсним за правилами, передбаченими саме ч. 5 ст. 30 СКУ. На нашу думку, для усунення вказаної колізії необхідно внести зміни до ст. 41 СКУ і викласти п. 3 ч. 1 ст. 41 СКУ в такій редакції: «Шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований з особою, яка приховала відомості про стан здоров'я, а саме свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя, наслідком чого може стати порушення фізичного або психічного стану здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків».

Фактично сімейне законодавство України не забороняє шлюби з особами, які змінили стать, проте така норма водночас ніде не закріплена. Особа зі зміною статі отримує свідоцтво про зміну (корекцію) статевої належності, новий паспорт громадянина України та може укладати шлюб. Отже, залишаючись біологічно, наприклад, чоловіком, а соціально будучи жінкою, така особа може зареєструвати шлюб із чоловіком. Пропонуємо визнати за особами, які змінили стать, право на укладення шлюбу за наявності медичного свідоцтва про зміну (корекцію) статевої належності, яке, у свою чергу, є підставою для внесення змін в актовий запис про народження цієї особи і видачі нового свідоцтва про народження з по дальшою зміною відповідних даних про особу.

Розгляд справи про визнання шлюбу недійсним у суді має такі особливості. По-перше, у таких справах неможливе врегулювання спору до судового розгляду; по-друге, не може бути укладено мирової угоди; по-третє, такі справи здебільшого розглядаються в закритому судовому засіданні. Шлюб визнається недійсним із моменту його реєстрації, і наслідки такого недійсного шлюбу не виникають, крім тих, які пов'язані з його недійсністю.

Проблема наслідків недійсності шлюбу є найменш дослідженою в юридичній літературі. Проте вона за слуговує на увагу з огляду на те, що недійсним шлюбом порушуються права та законні інтереси осіб, які уклали шлюб із порушенням норм чинного законодавства. Незважаючи на те, що між цими особами не виникає прав та обов'язків, що встановлені для подружжя, між ними наявні відносини, передбачені нормативними актами для осіб, які не мають шлюбного статусу. Між зазначеними особами можуть виникнути права й обов'язки, пов'язані з вихованням та утриманням їхніх спільних дітей, що не зумовлені шлюбним статусом чоловіка і жінки, а виникають на підставі народження дитини та реєстрації її походження від певних осіб.

Правові наслідки недійсності шлюбу сформульовані в Сімейному кодексі України. Чинне законодавство розподіляє правові наслідки недійсності шлюбу залежно від вини особи в порушенні вимог чинного законодавства під час укладення шлюбу. Правові наслідки недійсності шлюбу поділяються на загальні й особливі.

Загальні наслідки стосуються насамперед правового режиму майна, придбаного в недійсному

шлюбі. До майна, набутого таким способом у шлюбі, застосовуються не норми сімейного права щодо спільнної власності подружжя, а норми цивільного законодавства щодо спільнної часткової власності, тобто розмір часток на майно визначається відповідно до участі таких осіб своєю працею, коштами в придбанні майна.

Правові наслідки недійсності шлюбу для добросовісної особи, законом віднесені до спеціальних, на противагу загальним для недобросовісної особи, оскільки презумується, що особи, які уклали недійсний шлюб, діяли винно. У такому разі діє презумпція вини, запозичена із цивільного права. Обоє з подружжя вважатимуться винними, якщо не доведуть, що під час вступу в недійсний шлюб вони не знали і не могли знати про перешкоди до його укладення.

Щодо захисту спадкових прав добросовісної особи в недійсному шлюбі висловлюється думка про відсутність підстав для позбавлення подружжя, яке є добросовісним, права на спадщину в тому разі, коли шлюб визнається недійсним після смерті одного з подружжя. Смерть є травмою для добросовісного з подружжя, а за визнання шлюбу недійсним він ще й змушений брати участь у судовому процесі та доводити свою участь у придбанні майна. Тому пропонується, серед інших привілеїв, добросовісному із подружжя надати право і на майно померлого як спадкоємцю. Це питання має позитивно вирішитися на законодавчому рівні. Пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 46 Сімейного кодексу України п. 5 такого змісту: «Якщо шлюб визнається недійсним після смерті одного з подружжя, то другий із подружжя, який його пережив і який не зінав і не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, має право на майно померлого як спадкоємець».

Необхідно законодавчо закріпити положення про те, що той із подружжя, який добросовісно вступив у шлюб, має право вимагати від другого з подружжя компенсації матеріальної і моральної шкоди, завданої недобросовісними діями іншого з подружжя, за правила, передбаченими ст. ст. 1166 та 1167 ЦКУ. Пропонуємо ч. 1 ст. 46 Сімейного кодексу України доповнити п. 6 такого змісту: «Якщо особа не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, то вона має право вимагати від другого з подружжя, який виявився недобросовісним під час вступу в шлюб, компенсації завданої йому моральної та матеріальної шкоди».

Вищезазначене свідчить про те, що юристи-науковці та юристи-практики плідно працюють над тлумаченням норм сімейного законодавства з питань недійсності шлюбів та правових наслідків, які вони породжують. Є чимало здобутків, проте дане питання потребує подальшого вивчення, тлумачення та врегулювання нез'ясованих і остаточно не визначених питань, пов'язаних із визнанням шлюбу недійсним.

Зазначене дозволяє стверджувати, що аналіз наукових і практичних досліджень, пов'язаних із розглядом питання визнання шлюбу недійсним, має велике значення для подальшого розвитку науки сімейного права та вдосконалення сімейного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сімейний кодекс України: Закон від 10 січня 2002 р. № 2947–III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 26.05.2018).
2. Цивільний кодекс України: Закон від 16 січня 2003 р. № 435–IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (дата звернення: 26.05.2018).
3. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 22 грудня 2006 р. № 524–V. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/524-16> (дата звернення: 26.05.2018).
4. Дякович М.М. Сімейне право: навч. посібник. Київ, 2009. С. 89.
5. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України. Науково практичний коментар. Київ, 2003.
6. Дзера О.В., Отраднова О.О. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України. Юридична Україна. 2003. № 10.
7. Червоний Ю.С. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Київ, 2003.
8. Лепех С.М. Недійсність та розірвання шлюбу за сімейним законодавством України. Selected Problems in the Area of Family Law and Civil Status Registration. Lublin, 2007.
9. Заїка Ю.О. Підстави визнання шлюбу недійсним. Юридична Україна. 2003. № 2. С. 40.
10. Советское семейное право / под ред. В.А. Рясенцева. М.: Юрид. лит., 1997. С. 115.
11. Сімейне право України : підручник / за ред. В.С. Гопанчука. К.: Істтина, 2002. С. 52.
12. Сімейний кодекс України: Науково-практ. коментар / С.Я. Фурса та ін. К., 2008. 1248 с.
13. Євко В.Ю. Визнання шлюбу недійсним як захід відповідальності у сімейному праві. Вісник ХНУВС. 2017. № 3 (78). С. 164–172.
14. Сімейний кодекс України: наук. -практ. комент. / за ред. І.В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 2008. С. 139.
15. Верес І.Я. Недійсність шлюбу: порівняльний аналіз Сімейного кодексу України та сімейного законодавства іноземних держав. Право України. 2013. № 10. С. 108–111.
16. Бикова О.Ю. Укладення та розірвання шлюбу за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2005. 20 с.
17. Апопій І.В. Правові наслідки недійсності шлюбу для добросовісної особи. Університетські наукові записки. 2009. № 1. С. 56–59.
18. Євко В.Ю., Молдован О.В. Проблеми виконання нареченими обов'язку повідомити один одного про стан свого здоров'я. Право та управління. 2011. № 3. С. 66–73.
19. Сафончик О.І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. О., 2004. С. 13.
20. Борисова В.І. Шлюб, умови його дійсності та недійсність за законодавством України. Сучасні проблеми приватного права: зб. наук. праць, присвячених 80-й річниці із Дня народження Я.М. Шевченко / В. Борисова; відп. ред.: Н.С. Кузнецова, Р.О. Стефанчук. К.: Асоціація цивілістів України; Кам'янець-Подільський: Рута, 2012. С. 2.
21. Stetney S.M., Masson J.M. Principles of Family law. London, 1990. P. 81.